

O ŠKOLSKEJ FILOZOFII V BÝVALOM HORNOM UHORSKU

ONDREJ MÉSZÁROS, Katedra maďarského jazyka a literatúry FiF UK, Bratislava

MÉSZÁROS, O.: On School Philosophy in Former Upper Hungary
FILOZOFIA 58, 2003, No 10, p. 717

The paper deals with the school philosophy in the former Upper Hungary. Its starting point is the assumption, that the question of the receptive/creative character of the so called national philosophy can be resolved only by showing the nature of the institution, where the philosophy under consideration was practised. In Upper Hungary philosophy was practised in high schools, at colleges and universities of various kinds. The author gives a definition of the so called school philosophy and examines its main characteristics, such as its isolation, eclecticism, limitation by the school curricula etc. He shows the differences between the philosophy taught in gymnasiums and lyceums on one hand and at the universities and royal academies on the other hand. Attention is paid also to the specific role played by logic and psychology in the frame of school philosophy.

Pri výskumoch dejín tzv. národných filozofií je najčastejšie diskutovanou otázkou *problém originality*. Vychádza sa pritom z faktu, že v týchto filozofiách nie sme svedkami veľkých iniciatív a že väčšinou ide o recepciu ideí. Nehovoriac už o tom, že najmä v prípade kultúry Uhorska (kam nesporne treba zaradiť vývoj filozofie na území dnešného Slovenska - preto navrhujem používať názov Horné Uhorsko pre obdobie od 16. do začiatku 20. storočia) máme do činenia s určitou časovou inkongruenciou voči západoeurópskym krajinám. Hoci aj tu treba rátať s určitými rozdielnymi vplyvmi zo strany francúzskej, anglickej, prípadne holandskej filozofie v porovnaní s nemeckým duchovným životom, ktorý bol bezprostredne prítomný jednak prostredníctvom nemeckého etnika v banských mestách a na Spiši, jednak v dôsledku politickej moci Habsburskej monarchie. Ale aj tento nemecký vplyv bol rôznorodý, lebo z nemeckých univerzít išiel po línii protestantských (evanjelických) učencov, kým z Rakúska cez katolícke (a neskôr štátne) školstvo. Všetky tieto diskusie o originalite či lepšie povedané o spôsoboch recepcie sa však utápali vo všeobecných tvrdeniach o kultúrnom zaostávaní, o absencii filozofických inštitúcií aj o nadvláde krásnej literatúry nad humanitnými vedami u malých národov stredovýchodnej Európy.

Málokedy však bola položená otázka o povahe a funkciách inštitúcie, ktorá ako jediná mohla a aj reálne sprostredkovala filozofické idey - a tou inštitúciou bolo školstvo. Popri analýze obsahových otázok adaptácie a aplikácie importovaných filozofických systémov nám môže poskytnúť odpoveď na vyššie formulovanú otázku aj prezentácia dobovej školskej filozofie, teda filozofie, ktorá bola kontinuálne prítomná v našom regióne. Bola to jediná kontinuita, na príklade ktorej vôbec možno demonštrovať problém recepcie a originality. Našími filozofmi boli učitelia filozofie, ktorí vo väčšine prípadov boli buď kňazmi, alebo špecialistami v iných odboroch, preto školské programy, učebné osnovy a učebnice sú pravými zdrojmi poznania úrovne filozofie. Iba výnimočne sa

stretávame s učencami, ktorí okrem učebníc produkujú aj relatívne originálne diela. Je to však zároveň školská filozofia, ktorá zakladá (najmä cez protestantské školstvo) aj tradíciu, smerujúcu cez celé 20. storočie k axiologickým teóriám na prelome 19. a 20. storočia.

Pokúsme sa teda o definíciu pojmu *školská filozofia*.

Pri teoretickom určení sa musíme vrátiť ku Kantovi, ktorý rozlišoval medzi filozofiou *in sensu scholastico* a filozofiou *in sensu cosmopolitico*. Predmetom školskej filozofie v tomto zmysle je určité množstvo znalostí a ich súvislostí. Filozofia *in sensu scholastico* slúži na sumarizáciu a systemizáciu vedeckých poznatkov, "filozofia je teda vo svojom školskom význame iba organom zručnosti" ([1], 131).

Táto filozofia sa v praxi snažila poskytnúť teoretický a svetonázorový základ výuky iných predmetov, pričom sa prispôbovala štátnym, cirkevným alebo konfesijným osnovám. Bežne sa objavuje iba na gymnaziálnej alebo univerzitnej úrovni a hrá úlohu prípravy študentov pre tzv. vyššie vedy. Z určitého hľadiska reprodukuje úroveň dobovej filozofie.

Pri takomto určení školskej filozofie treba mať na zreteli predovšetkým to, že inak sa prednášala filozofia na gymnáziách, a inak na univerzitách. Na stredných školách znamenala filozofickú *propedeutiku*, teda úvod do systematickej filozofie, častejšie však prípravu na univerzitné štúdiá. Išlo teda o také disciplíny, ktoré dokázali splňať túto propedeutickú úlohu a takými disciplínami boli: od 17. storočia logika¹ a od 18. storočia aj psychológia. Podľa inštrukcií *Ratio Educationis* ([3]; [4]; [5]; [6]) má logika ako veda o správnom myslení a usudzovaní slúžiť ako úvod do poetiky a rétoriky. *Entwurf der Organisation der Gymnasien und Realschulen in Oesterreich* [7] z roku 1849 predpisuje logiku a psychológiu ako povinné predmety pre všetky typy štátnych stredných škôl. Logika mala naučiť študentov zvládnuť elementy abstraktného myslenia, na ktorých mohli budovať ďalšie vedy, psychológia zasa mala ozrejmiť zákonitosti ľudského poznávania.

V období od 16. storočia do konca 19. storočia možno takmer s určitosťou vylúčiť výuku filozofie ako špecializácie, lebo okrem trnavskej a košickej jezuitskej univerzity a okrem Alžbetínskej Univerzity počas prvej svetovej vojny neexistovala v Hornom Uhorsku taká inštitúcia, kde by na filozofickej fakulte pripravovali budúcich filozofov. Dokonca aj na jezuitských univerzitách bolo absolvovanie kurzu filozofie (po ktorom adepti zložili skúšky z celej filozofie, teda z metafyziky a z predmetov "philosophia naturalis" a "historia naturalis") iba predpokladom na to, aby mohli študovať teológiu. Možno povedať, že aj v tomto prípade ide o osobitnú podobu propedeutiky. Potvrďuje to aj zvyk, že filozofické predmety vyučovali mladí profesori, pre ktorých bola táto

¹ V 17. storočí tak na katolíckych, ako aj na protestantských školách bola výuka humanitných predmetov určovaná trojicou gramatika - logika - rétorika. Logiku pritom chápali vo forme *ars universalis* ako základ duchovnej činnosti vôbec, preto hrala takú významnú úlohu na gymnáziách aj na univerzitách. Učebnice s názvami ako *compendium*, *synopsis*, *institutio*, *praecepta*, *breviarium*, *summulae*, *demonstratio*, *tirocinium* a pod. poskytovali logické zákonitosti v ľahko prístupnej forme pre študentov. Tento stav pretrvával aj v 18. storočí. Preto nie je náhodné, že jezuiti v období pred tolerančným patentom veľmi prísne kontrolovali, či sa náhodou nevyučuje na protestantských školách aj logika mimo gramatiky (pozri [2]).

úloha prvým stupňom na ceste k teológii. Nehovoriac už o tom, že skutočná emancipácia filozofickej fakulty a v rámci nej filozofie ako samostatného odboru začína až po prijatí druhého *Ratio Educationis* v r. 1806, ale už na univerzite v Pešti, a nie v Hornom Uhorsku. Dvojročný filozofický kurz na prešporskej a na košickej akadémii v prvej polovici 19. storočia neznamenal takúto samostatnosť, veď sa v rámci nej vyučovali dejiny, literatúra a prírodné vedy ([8]; [9]; [10]; [11]; [12]; [13]). Tento kurz teda podobne ako aj na evanjelických lýceách smeroval k príprave na iné odbory (právo, teológiu, príp. lekárske vedy).

Podľa prvej definície školskej filozofie teda táto filozofia nesmeruje sama k sebe, k vybudovaniu vlastného systému, ale slúži výuke ako celku. Potvrdzuje to funkcia filozofie pri príprave teológov tak u katolíkov, ako aj u protestantov: filozofia je tu racionálnym inštrumentárom teológie a vierouky.

Logika a psychológia mohli byť súčasťou propedeutiky najmä preto, lebo podľa niektorých osnov sú to disciplíny stojace mimo sporov filozofických systémov. Z tohto určenia vyplýva ďalšie špecifikum školskej filozofie: kým filozofia je "in sensu cosmopolitico" - aj v prípade, že má charakter systému - živým, premenlivým a s kultúrou bezprostredne súvisiacim javom, školská filozofia vychádza vždy z určitého *uzavretého a ukončeného systému*, zo systému, ktorý je už predmetom interpretácií, a teda súčasťou minulosti. Tento systém je zároveň garantovaný a predpisovaný určitou inštitucionalizovanou mocou. U jezuitov to bola dlhú dobu scholasticky interpretovaná filozofia Aristotela, cez ktorú prerazilo iba novoveké prírodovedné myslenie (Descartes, Newton, Leibniz), uvoľniac tak miesto Christianovi Wolffovi. Pre katolícke školstvo (vrátane pragmatickejších piaristov) bola vôbec charakteristická viazanosť na *philosophia perennis* a tá neskôr (aj pod vplyvom iných, ideologických a politických momentov) predznamenal odmietnutie Kantovho antimetafyzického myslenia. Uprednostňovanie uzavretých systémov školskou filozofiou má, samozrejme, aj metodické príčiny, veď učiť možno iba kodifikované a prijaté systémy. Najmä vtedy, keď - ako je to charakteristické pre konfesijné školstvo - máme istotu, že konkrétna filozofia neprotirečí ideám a ideálom obsiahnutým v osnovách daného typu školy. V prípade živej a premenlivej filozofie takáto garancia neexistuje. Preto sa stala Kantova filozofia takmer hegemonom na evanjelických školách až od prvej polovice 19. storočia, keďže vtedy vysvitlo, že ju možno veľmi dobre a vhodne skĺbiť s protestantskou etikou a prostredníctvom niektorých neskorších kantovcov (napr. Friesa) aj s teológiou.

Treťou, nie všeobecnou, ale charakteristickou vlastnosťou školskej filozofie je *eklekticismus*. Platí to v našom prípade najmä o tých jezuitoch, ktorí už zanechali Aristotelov systém a korektne informovali a súdobých filozofických smeroch, ale iba zriedkavo zaujímali jednoznačné stanoviská. Presnejšie: v rámci fyziky (ktorá bola až do konca 18. storočia súčasťou výuky filozofie) pomerne presne určili svoje stanoviská a teoretické presvedčenia, v metafyzike však zostali na platforme scholastického systému, ktorý vnútri *metaphysica particularis* vždy obsahoval aj *theologiu naturalis*. (*Theologia naturalis* bola inak predpísaná aj v *Ratio Educationis*.) Učiteľ filozofie teda mohol byť zástancom Newtonovej mechaniky alebo Božkovičovho systému, ale večnosť a dokonalosť Boha, *concursus Dei*, či existencia anjelov boli preňho realitou. Stretávame sa

dokonca aj s učiteľom filozofie, ktorý na konci svojej učebnice fyziky venuje osobitú kapitolu svetu okultných objektov.

Programovými eklektikmi boli piaristi, pôsobiaci v Uhorsku od roku 1642. Najznámejší a najvplyvnejší piaristický filozof 18. storočia Eduardo Corsini vybudoval svoj systém na myslení Newtona, Wolffa a Leibniza. Takýto postoj mali uhorskí piaristi uľahčený aj tým, že metafyzike neprisudzovali dôležitú úlohu.

Mnoho eklektikov nachádzame aj medzi protestantskými učiteľmi, lebo pred prijatím *Systema rei scholasticae evangelicorum aug. conf. in Hungaria* z roku 1806 mohli slobodne rozhodnúť o tom, čo budú v rámci svojho predmetu učiť. A keďže slobodu bádania považovali za vážnu vec, neradi sa viazali na jediný systém. Výnimku tvorili iba tí, ktorí po návrate domov zo zahraničných (väčšinou nemeckých) univerzít začali šíriť myšlienky svojich profesorov. Existenciu eklekticismu podporovalo aj to, že filozofia v podobe uzavretého, jednotného systému stratila svoju školskú a vyučovateľnú povahu. Taká bola iba Hegelova filozofia, ale tá našla svojich nasledovníkov na školách Horného Uhorska len v reformovanej cirkvi a u niektorých slovenských evanjelikov.

Dostali sme sa tak k najdôležitejšiemu charakteristickému znaku školskej filozofie v Uhorsku a v Hornom Uhorsku zvlášť, ku *konfesijnej určenosti*. Pred vznikom *Ratio Educationis* totiž štát vôbec nezasahoval do fungovania a vnútorného poriadku škôl v Uhorsku. O tom, v akých podmienkach, kto a čo učí, rozhodovali mestské rady, cirkvi, školské rady a pod. V prípade jezuitov nebolo možné porušiť regule *Ratio Studiorum*, ktoré predpisovali, akú filozofiu možno vyučovať na gymnáziách a univerzitách, a dokonca aj to, čo si môže učiteľ dovoliť v rámci jednotlivých disciplín.² Tieto predpisy len pomaly strácali svoj záväzný charakter, preto popri nových teóriách naďalej prežívali aj v druhej polovici 18. storočia tradičné idey. Slobodu učiteľov filozofie na evanjelických školách obmedzovali cirkevné a teologické pravidlá. Títo učitelia najčastejšie popularizovali a prednášali tú filozofiu, s ktorou sa stretli počas svojej peregrinácie. Z hľadiska evanjelických škôl mali spočiatku najväčší vplyv Philipp Melancton a protestantská scholastika,³ potom nasledoval Komenský a neskôr pietizmus a neohumanizmus. Evanjelickí učitelia filozofie sprostredkujú v 17. storočí názory Petrusa Ramusa, Francisa Bacona, Daniela Sennerta, Petra Gassendiho a v 18. storočí zasa

² *Ratio Studiorum* z roku 1599 prisudzuje filozofii len úlohu prípravy na teologické štúdiá a za základ výuky určuje Aristotelovu filozofiu. Filozofiu na trnavskej univerzite vyučovali do roku 1753 v troch, potom v dvoch ročníkoch. V prvom ročníku to bola logika s použitím učebníc Toleta alebo Fonseca a Aristotelovej *Peri Hermeneias*; v druhom ročníku to bola fyzika na základe Aristotelových diel *De caelo*, *De generatione et corruptione* a *Meteorologia*; v treťom ročníku sa zaoberali metafyzikou a psychológiou takisto podľa Aristotela (*Metaphysica*, *De anima*). Osnovy nepredpisovali iba látku, ale aj metodiku výuky, ktorá sa zakladala na čítaní originálneho textu a na jeho interpretácii. V každom ročníku musel vyučovať iný učiteľ.

³ Najznámejšími predstaviteľmi protestantskej scholastiky boli **Abraham Calovius**, **Bartholomeus Keckermann**, **Gottfried Balthasar Scharff** a **Johann Conrad Danhauer**. Polemiky domácich protestantov (napr. spor Johanna Graczu s bansko-bystrickými jezuitmi alebo Alberta Grawera so Sebastianom Lahmom) nesú všetky znaky tohto scholastického myslenia. Prejavilo sa to aj v tom, že myslitelia, ktorí inak mali medzi sebou filozofické spory, v polemikách proti katolíckym alebo kalvínskym teológom zaujímali spoločné postoje. Známa je polemika z 25. júna 1666 v Košiciach, kde sa Izák Czaban a Eliáš Ladiver spojili proti jezuitovi Gabrielovi Ivulovi.

myšlienky Ludwiga Philipa Thümmiga, Johanna Franza Buddeusa, Johanna Arndta, Philippa Jakoba Spennera, Christiana Wolffa a Friedricha Christiana Baumeistera. Napriek tomu, že internacionálna organizácia jezuitov (prechodný charakter nácionality učiteľov, neustála fluktuácia a totožný učebný program) akoby ponúkala import ideí, *Ratio Studiorum* tomu zabráňovalo a Newtonova, Descartova, Boškovičova a Leibnizova filozofia sa tu objavili oneskorene. A hoci práve protestantskí učitelia aktuálne sledovali a prenášali filozofické iniciatívy zo západnej Európy, nemožno poprieť ani časté paralely medzi filozofickým názormi protestantov a katolíkov, ibaže tie sú prekryté teologickými a cirkevnými spormi - preto diela evanjelických učiteľov zo 16. a 17. storočia majú väčšinou teologicko-polemický charakter. Aj v tomto ohľade sa uplatňovala konfesijná určenosť, ale aj v tom, že jezuiti v 17. storočí veľmi bedlivo sledovali a kontrolovali evanjelické školy, či sa tam nevyučuje filozofia.

S rastom štátnej angažovanosti v školstve (po prijatí *Ratio Educationis*) sa ešte viac prehĺbili rozdiely medzi katolíckymi a protestantskými školami. Katolícke školy totiž akceptovali predpisy *Ratio Educationis*,⁴ a tak sa museli podriaďovať aj úradným zákazom - napríklad rozhodnutie miestodržiteľskej rady z roku 1795 zakazovalo výuku Kantovej filozofie na území celej Habsburskej monarchie. Protestantské školy - odvolávajú sa na svoju autonómiu - nepovažovali predpisy *Ratio Educationis* za záväzné, preto ich učitelia voľne (hoci vôbec nie bezproblémovo) šírili Kantovu filozofiu v Uhorsku poskytuje mnoho poučení, pokiaľ ide o politické a cirkevno-ideologické pozadie šírenia filozofických názorov.) Prevažná väčšina budúcich katolíckych učiteľov filozofie v 19. storočí teda navštevuje univerzity monarchie (a tak si osvojuje iba filozofiu schválenú štátnou ideológiou), kým protestanti aj naďalej študujú na nemeckých, holandských a anglických univerzitách a prinášajú do Uhorska moderné filozofické smery. Paralelne s tým sa na evanjelických školách Horného Uhorska vytvára veľmi silná kantovská tradícia, ktorá síce vychádza z Kantovej filozofie, ale viac sa opiera o názory pokantovských mysliteľov (najmä Friesa). Významný vplyv nemeckej filozofie sa teda uplatňuje najmä prostredníctvom protestantských učiteľov filozofie.

Rozdiely medzi katolíckym a protestantským školstvom sa zmierňujú ku koncu 19. storočia, keď už školské rady protestantských škôl prepustili štátu svoju kontrolnú úlohu výmenou za finančnú podporu. V dôsledku tohto procesu sa začínajú používať v oboch typoch škôl rovnaké alebo podobné učebnice. Aj tak sa však zachovávajú niektoré odlišnosti spôsobené rozdielnymi filozofickými tradíciami. Vieme, že v druhej polovici 19. storočia vyučovali na katolíckych školách Herbartovu filozofiu (najmä podľa učebníc českého univerzitného profesora Gustava Adolfa Lindnera), a vieme aj to, že na prešporskom a prešovskom evanjelickom lýceu používajú učebnice Rudolfa Hermanna

⁴Podľa *Ratio Educationis* sa musela na gymnáziách vyučovať logika a základy prirodzeného práva (logiku podľa učebnice Jakoba Eberta *Kurze Unterweisung in den Anfangsgründen der Vernunftlehre* z roku 1773 a prirodzené právo podľa rukoväti zostavených priamo na školách); na akadémiách to bola systematická logika, dejiny filozofie, metafyzika (ontológia, psychológia a základy prirodzenej teológie) a etika; na univerzite sa k tomu pridala estetika. Druhé *Ratio* určuje ako učebnicu logiky Handerlovo dielo *Institutiones Logicae...* a na právnických fakultách akadémií predpisuje výuku prirodzeného práva.

Lotzeho, ktorý sa takisto považuje za zástancu Herbartovej filozofie. No Lotzeho teleologický idealizmus a jeho akcentácia hodnotovej idey (základom "Sein" je "Sollen") sa významne a významovo neodlišuje od základných téz predtým široko používaných učebníc Andreja Vandráka, dokonca je podstatným a určujúcim znakom Böhmových diel. Možno teda povedať, že kantovská tradícia sa uplatňuje aj pri výbere učebníc predpísaných oficiálnymi osnovami.

Aká je však funkcia učebníc v rámci školskej filozofie? Na prvý pohľad je to banálna otázka, vec je však zložitejšia. Vieme, že v začiatkoch školskej filozofie v Hornom Uhorsku, ale i neskôr sa používajú zahraničné učebnice. Treba preto zodpovedať otázku, aké znalosti a idey sa dostávali k nám, teda s akým vzdelaním a vzdelanosťou musíme rátať. Jedine tak možno overiť takmer stopäťdesiat rokov starú tézu o tom, že filozofia v Uhorsku je "nepôvodnou filozofiou". V prípade domácich autorov zasa treba preskúmať, či možno v ich kompendiách rátať s originalitou.

Na otázku, či je táto filozofia "nepôvodná" neexistuje jednoznačná odpoveď. Vychádzajúc z toho, že učitelia filozofie v danom období boli väčšinou teológmi alebo prírodovedcami a výukou filozofie boli iba poverovaní, možno konštatovať, že mnohí z nich sa iba mechanicky riadili predpísaným vzorom, a teda boli iba sprostredkovateľmi. Z nám známych oficiálnych učebníc jednoznačne možno zistiť, akú filozofiu odovzdávali svojim študentom a určite získame jasný obraz o tom, aké idey sledoval dotyčný učiteľ, resp. škola, na ktorej pôsobil. Ak ide o učebnicu domáceho autora (v prípade jezuitov od tridsiatych rokov 18. storočia, v prípade protestantských učiteľov od poslednej tretiny 18. storočia), možno určiť osobitosti a relatívnu samostatnosť tohto učiteľa, teda odlišnosť od zahraničného vzoru. Musíme hovoriť o relatívnej samostatnosti, lebo obsah učebníc ovplyvňovali celoštátne osnovy, zameranie danej školy, ako aj cenzúra - veď sa vyskytovali učebnice, ktoré nevyšli z politických dôvodov! Ako príklad uvádzam právno-filozofické kompendium Michala Gregussa, ktoré recenzenti neodporučili vydať pre jeho údajný poburujúci charakter. Iná je otázka v prípade diel, ktoré neboli zamýšľané ako učebnice. Tento problém však presahuje tému našej štúdie.

Aké vplyvy pôsobili na školstvo v Hornom Uhorsku z tohto hľadiska? Jezuiti prisahali v 17. - 18. storočí na Aristotelovu filozofiu a používali najkvalitnejšie rukoväte toho obdobia, teda diela Francisca Suareza a Petrusa Fonsecu.⁵ Učiteľom a vzorom protestantov bol spočiatku Melanchton a jeho scholastický systém, po ňom však citujú a používajú diela P. Ramusa, F. Bacona, D. Sennerta, J. A. Komenského, P. Gassendiho. 18. storočie prináša rýchle zmeny: jezuiti už nezavrhujú myšlienky Descarta, Newtona,

⁵ **Francisco Suarez** (1548 - 1617) bol určujúcou osobnosťou jezuitskej filozofie. Najväčší rozdiel medzi Tomášom Akvinským a Suarezom vidia mnohí v tom, že podľa Suareza prahmota disponuje určitým modom bytia aj bez *forma substantialis*. Vo viacerých bodoch sa priblížil k filozofii Dunsu Scota. Jeho najvýznamnejšie diela sú: *Metaphysicae disputationes* (1579), *De anima* (1622) a *De legibus* (1612). Spomedzi trnavských filozofov ho najčastejšie (hneď po Aristotelovi a Tomášovi Akvinskom) cituje Péter Pázmány. **Petrus Fonseca** (1548 - 1597), "portugalský Aristoteles", najvplyvnejší jezuitský filozof svojej doby, ktorého aj *Ratio Studiorum* odporúča nasledovať. Jeho najznámejším dielom je rozsiahly komentár k Aristotelovi *Cursus Conbricensium*, ktorý napísal spolu s niektorými svojimi kolegami v kolégiu v Coimbra.

Petra van Muschenbroeka, Boškoviča, Leibniza, Antonia Genuensisa a Ch. Wolffa a tie isté authority (azda až na Descarta) sa objavujú aj u evanjelikov, pričom sa k nim pripájajú L. Ph. Thümmig, J. F. Buddeus, F. Ch. Baumeister.⁶ Na prelome 18. a 19. storočia vzorom pre katolíckych učiteľov v odbore prirodzeného práva je K. A. Martini, u evanjelikov preberá žezlo Kant, ale popri ňom sú stále prítomní Wolff a J. G. H. Feder a v priebehu 19. storočia J. F. Fries.⁷ Na začiatku 19. storočia na niektorých evanjelických školách (napr. v Prešove) používali učebnice Kanta, Federa, J. J. Eschenburga a E. Reinholda.⁸ V druhej polovici 19. storočia používali v evanjelických školách najprv učebnice Vandráka, neskôr ich nahradili knihy J. Becka, R. H. Lotzeho, K. Böhma (jeho učebnice boli prítomné vo výuke v Prešove až do roku 1927), H. Jolyho, E. Szitnyaiho, Ö. Szelényiho. Na katolíckych vyšších gymnáziách sa stretávame

⁶ **Peter van Musschenbroek** (1692 - 1761), holandský filozof, matematik a fyzik. Jeho učebnice (*Introductio ad philosophiam naturalem*, Leyden 1762; *Elementa physicae*, Venetiis 1761) sa používali najmä pri výuke fyziky. **Ludwig Philipp Thümmig** (18. st.) nemecký filozof a teológ. Prvý diel jeho knihy *Institutiones philosophiae Wolffianae in usus academicos ornate* (Francofurti et Lipsiae, 1729) obsahuje logiku, ontológiu, kozmológiu, psychológiu, "theologia naturalis", fyziku nazvanú "philosophiae experimentalis" a "philosophiae naturalis", druhý diel (1736) zasa prirodzené právo, morálnu filozofiu a politické vedy. Svoju látku podáva v duchu Wolffovej filozofie. Je známe aj vydanie jeho knihy z roku 1746. **Johann Franz Buddeus** (1667 - 1729), nemecký teológ a filozof. Vo filozofii nasledovník Wolffa, v teológii je prívržencom pietizmu. *Elementa philosophiae instrumentalis* (Glauch-Halensis 1717) sa zaoberá dejinami filozofie a logikou, *Elementa philosophiae theoreticae* (Glauch-Halensis 1715) fyzikou a prírodnou filozofiou. *Elementa philosophicae practicae* (Hala 1717) zasa etikou a prirodzeným právom. **Friedrich Christian Baumeister** (18. st.), rektor gymnázia v Görlitz, písal svoje diela takisto vo Wolffovom duchu: *Institutiones philosophiae rationalis methodo Wolffii conscriptae* (Vitembergae 1739). *Elementa philosophiae recentioris usibus juventutis scholasticae accomodata* (Lipsiae 1747).

⁷ **Karl Anton Martini** (1726 - 1800), právnik, profesor trnavskej univerzity. Jeho učebnica filozofie práva *De lege naturali* (6. vydanie: Buda, 1800) bola najrozšírenejšou rukoväťou v katolíckych školách Habsburskej monarchie koncom 18. a začiatkom 19. storočia. **Johann Georg Heinrich Feder** (1740 - 1821), profesor university v Göttingene, neskôr Kantov odporca. V Uhorsku používali dve jeho učebnice. Prvá, latinsky písaná *Institutiones logicae et metaphysicae* (Göttingae 1777) obsahuje tradičné delenie na logiku a metafyziku (v rámci metafyziky na ontológiu, pneumatológiu, kozmológiu a prirodzenú vierouku), druhá, nemecky písaná *Logik und Metaphysik nebst der philosophischen Geschichte im Grundrisse* (Göttingen und Gotha 1770) sa zaoberá dejinami filozofie aj dejinami logiky, metafyziky a teórie náboženstva. Dejiny filozofie uzatvára pôsobením Wolffa. **Jakob Friedrich Fries** (1773 - 1843), profesor filozofie v Heidelbergu a v Jene. Základom jeho učenia je chápanie poznávania ako psychologickkej funkcie a zavedenie pojmu tušenia, pomocou ktorého možno zaradiť javy viery do filozofického systému. Hlavné diela: *Neue Kritik der Vernunft* (1807), *System der Metaphysik* (1824).

⁸ **Johann Joachim Eschenburg** (1743 - 1820) profesor v Braunschweigu, významná osobnosť skorého obdobia dejín estetiky. Jeho učebnica encyklopedického charakteru *Lehrbuch der Wissenschaftskunde* (Berlin 1792; 1800) sa zaoberá filozofiou v rámci systému vied a vyzdvihuje Kantovu úlohu. **Ernst Reinhold** (1793 - 1855), profesor univerzity v Jene. Svoju učebnicu *Lehrbuch der philosophisch propedeutischen Psychologie und der formalen Logik* (Jena 1839) napísal v duchu Kantovej filozofie.

s učebnicami J. Purgstallera, I. Pauera, G. A. Lindnera, H. Jolyho, E. Szitnyaiho a Gy. Komisa.⁹

Tieto učebnice sa už používali v súlade s celoštátnymi osnovami pre stredné školstvo. O *Ratio Studiorum*, *Ratio Educationis* a *Entwurf* už bola reč, nehovorili sme však - až na *Systema rei scholasticae evangelicorum...* - o protestantských učebných osnovách, ktoré do konca 19. storočia určovali miesto filozofie vo výuke na gymnaziálnej a lyceálnej úrovni. Podľa *Systema rei scholasticae...* sa na gymnáziách vyučovala logika a psychológia, v tzv. *Classica selecta* aj estetika a raz týždenne mali byť filozofické

⁹ **András Vandrák** (1807 - 1884), profesor na prešovskom lýceu. V jeho prípade ide o učebnice písané v duchu Friesovej filozofie: *Enchiridion anthropologiae psychicae - Lekkeges embertan, vagyis psychikai anthropologia* (Eperjes 1841), *Lélektan* (Löcse 1842), *A philosophiai ethika elemei* (Löcse 1842), *Tiszta logika felgymnasiumi tanulók számára* (Eperjes 1861), *Lélektan, mint gymnasiumi kézikönyv* (Pest 1863), *Bölcséleti jogtan. Észjog* (Eperjes 1864), *Bölcsészeti erkölcsstan iskolai kézikönyv alakjában* (Eperjes 1865), *Tiszta logika felgymnasiumi tanulók számára* (Pest 1867). **Johann Beck** (1761 - 1842), nemecký filozof. Podobne ako Reinhold sa pokúsil o modifikáciu Kantovej kritiky čistého rozumu a pripravoval tak pôdu pre Fichteho myšlienky. Jeho učebnica (*A tapasztalati lélektan és tiszta logika vázlata*), ktorú do maďarčiny preložil Ágost Greguss, vyšla vo viacerých vydaniach v 60-tych rokoch 19. storočia. **Hermann Lotze** (1817 - 1881), nemecký filozof, profesor univerzity v Göttingene. Jeho filozofia, ktorá odzrkadľovala vplyvy myslenia Herbarta, Leibniza a Spinozu, sa ďalej vyvíjala v dvoch smeroch: jednak smerom k spiritualizmu Gustava Theodora Fechnera, jednak k teológii Friedricha Adolfa Trendelenburga. Lotzeho učebnicu (*Logika és philosophia encyklopaediája*) do maďarčiny preložil Mór Kármin v r. 1884. **Károly Böhm** (1846 - 1911), filozof, univerzitný profesor v Kolozsvári. Jeho učebnica logiky (*Logika*, Budapest 1889) sa opiera o tradičné autority, o Aristotela, Kanta a Milla, a naďalej považuje za príkladný vzor Lindnerovu priezračnú logiku. Učebnica psychológie (*Tapsztalati lélektan*, Budapest 1889) je založená na pozitivistických základoch a popri Kantovi a Herbartovi čerpá najmä z teórie Wilhelma Wundta a Alexandra Baina. Je pozoruhodné, že v tejto učebnici sa zaoberá aj sociálnou psychológiou. **Henri Joly** (1839 - 1925), francúzsky filozof. Jeho učebnicu, ktorá vychádzala z oficiálnych osnov francúzskych lýceí a bakalárskej prípravy (*Cours de Philosophie*) do maďarčiny preložil Mór Kármán a vyšla v r. 1883. **Elek Szitnyai** (1854 - 1923), maďarský filozof a učiteľ. Jeho učebnica (*Lélektan és logika a középiskolák számára*) vyšla od r. 1899 do r. 1923 v siedmich vydaniach. V psychologickej časti presne sleduje fyziologické výskumy danej doby. **József Purgstaller** (1806 - 1867), piaristický profesor. Jeho gymnaziálna učebnica (*Philosophiai propaedeutica, azaz tapasztalati lélektan, gondolkodástan és bevezetés a bölcsészetbe*, Pest 1851) sa ani formálne, ani obsahovo neodlišuje od iných dobových učebníc, dokonca je v určitých ohľadoch totožná s učebnicami používanými v protestantských školách (Warga, Vandrák). **Gustav Adolf Lindner** (1828 - 1887), profesor filozofie v Prahe. Jeho dve učebnice, písané v duchu Herbartovej filozofie (*Logika vagyis gondolkodástan*, Budapest 1874; *Psychologia vagyis lélektan*, Budapest 1885) vyšli v maďarskom preklade vo viacerých vydaniach. V logike sa opiera o Herbarta a Johna Stuarta Milla, v psychológii zasa o Herbarta a Fechnera. **Imre Pauer** (1845 - 1930), filozof, v rokoch 1875 - 1886 profesor filozofie na prešporskej akadémii. Jeho učebnice (*Bevezetés a philosophiai tudományokba I-III*, Pest 1870-71; *Philosophiai propaedeutika I-II*, Budapest 1882) sú písané v pozitivistickom duchu. **Gyula Kornis** (1885 - 1958), filozof, v rokoch 1914 - 1919 profesor filozofie na Alžbetínskej univerzite v Bratislave. Jeho učebnica *A pszichológia és logika elemei* (Budapest 1911; desiate vydanie z roku 1942) je didakticky veľmi dobre prepracovanou knihou. Logiku radí k metodológii vied, psychológiu zasa k humanitným vedám.

dišputy. Na lýceách bola v prvom ročníku predpísaná psychológia a metafyzika, v druhom praktická filozofia (čiže etika a filozofia práva). Program zo Zay-Uhrovca z roku 1840 znamená len takú zmenu, že vo filozofickom kurze lýcea sa má vyučovať psychológia, filozofická etika, metafyzika, estetika a dejiny filozofie. Po revolúcii dochádza k postupnej degradácii filozofie na protestantských školách. Program z roku 1861 ešte predpisuje logiku a psychológiu v siedmom ročníku gymnázia a filozofickú etiku, filozofiu práva a pedagogiku v ôsmom ročníku, ale po roku 1869 už zostáva iba logika a psychológia. Počnúc rokom 1883 už všetky evanjelické gymnáziá prechádzajú na celoštátne osnovy.

Na prelome 19. a 20. storočia existovala filozofia v Hornom Uhorsku aj na Filozofickej fakulte Kráľovskej akadémie v Prešporku, na Evanjelickej teologickej akadémii tiež v Prešporku a na Teologickej fakulte evanjelického lýcea v Prešove. Na Kráľovskej akadémii mala výuka filozofie vysokú úroveň v dobe, keď tam prednášali Imre Pauer, Ákos Pauler a Gyula Kornis, ktorí okrem základných kurzov viedli aj špeciálne semináre. Na evanjelickej teologickej akadémii tiež existovala katedra filozofie, ktorej činnosť charakterizovala orientácia na Schleiermachera a na duchovedné smery. Dejiny filozofie tu patrili medzi kmeňové predmety, z ktorých poslucháči museli skladať skúšky. Podobne to bolo aj v Prešove.

Z charakteristík školskej filozofie nemožno vynechať *učiteľov filozofie*, ktorí boli väčšinou členmi určitých cirkví a učili na konfesijných školách. Z hľadiska konfesijnej určenosti boli istou výnimkou iba profesori na právnických akadémiách, hoci tieto inštitúcie mali štátne (teda katolícke) pozadie. Konfesijnosť v tomto prípade znamenala určitý vzťah k danej škole a politicko-ideologickú zafarbenosť činnosti učiteľov. Jezuitských a neskôr aj piaristických učiteľov preradovali podľa vnútorných pravidiel rádu aj podľa rozhodnutia predstavených z jedného miesta činnosti na druhé. Miesto ich činnosti bolo iba dočasné, nebolo určujúcim momentom učiteľovania. Premonštráti v Košiciach a Rožňave boli síce viac viazaní na svoje sídla, vedeckou úrovňou však zaostávali za jezuitmi a piaristami. To isté možno konštatovať o františkánskom a paulínskom ráde, ktoré do vydania *Ratio Educationis* mali vlastné *studium generale*, no v 19. storočí už z hľadiska školskej filozofie nemali žiadne špecifiká. Reformovaná cirkev mala iba jedno významnejšie gymnázium - čo je špecifikum Horného Uhorska oproti iným regiónom Uhorska -, a to v Lučenci, to však na začiatku 19. storočia stratilo svoje dovtedajšie postavenie. Práve evanjelickí učitelia filozofie sa najsilnejšie viazali na svoje pôsobiská, preto možno vo vzťahu k nim hovoriť o určitej kontinuite filozofie. Z tohto aspektu možno pochopiť aj výrok evanjelického učiteľa a filozofa, tvorcu prvého originálneho systému v maďarskej filozofii Károlya Böhma, že v Uhorsku filozofiu udržiavali "a v úbohých materiálnych podmienkach *kultivovali* chudobní *stredoškolskí protestantskí učitelia*: Greguss, Vandrák, Kerkápoly, Domanovszky, Tóth..."¹⁰ Ved' ak niektorí učiteľ pôsobi v tej istej inštitúcii hoci aj päťdesiat rokov (ako napríklad Vandrák v Prešove), nevyhnutne vtlača svoju pečať orientácii školy, svojim študentom i nasledovníkom. Preto nie je náhodné ani to, že skutočná kontinuita filozofických ideí v Hornom Uhorsku sa vytvorila prevzatím Kantovej filozofie na konci 18. storočia a jej premenou cez teologické myslenie až na axiologickú teóriu.

¹⁰ In: Magyar Filozófiai Szemle, 1884, s. 461.

- [1] KANT, I.: "Pölitz-féle metafizikai előadások (1788 - 1789)." In: Kant, I.: *A vallás a pusztá ész határain belül és más írások*. Budapest 1974.
- [2] BARTÓK, I.: "XVII. századi logikai és retorikai irodalmunk kritikátörténeti tanulságai." In: *ItK, XCV*, 1, 1 - 24.)
- [3] *Ratio Educationis totiusque rei literariae per regnum Hungariae et provincias eidem adnexas*. Vindobonae 1777.
- [4] MÉSZÁROS, I.: *Ratio Educationis. Az 1777-es és az 1806-os kiadás magyar nyelvű fordítása*. Budapest 1981.
- [5] *Ratio Educationis 1777 a 1806*.
- [6] *Prvá jednotná sústava výchovy a vzdelania v dejinách našej kultúry*. Bratislava 1988.
- [7] "Az ausztriai gimnáziumok és reáliskolák szervezeti terve (Organisationsentwurf)." In: *A tantervelmélet forrásai*, 12. Budapest 1990.
- [8] *Auditores Juridicae et philosophicae facultatis in Regia Scientiarum Academia Posoniensi... in classes distributi anno scholastico 1832/33*. Posonii 1833.
- [9] ORTVAY, T.: *Száz év egy hazai főiskola életéből*. Budapest 1884.
- [10] *Catalogus studiosorum Almae ac episcopalis Academiae Cassoviensis societatis Jesu ab anno 1693* (uložené v Archíve mesta Košice kat. 216).
- [11] *Catalogus studiosorum in Alma Regiaque Academia Cassoviensi* (uložené v Archíve mesta Košice, kat. 216).
- [12] *Annales Universitatis Superioris Hungariae nunc Regiae Academiae Casoviensis* (rukopis datovaný do roku 1845. In: ŠVKK Košice, Oddelenie regionálnych fondov).
- [13] HALAGA, O. R.: "Z dejín košickej univerzity." In: *Historický časopis*, 1956, r. V., č. 3, s. 521 - 534.

Príspevok vznikol vo Filozofickom ústave SAV ako súčasť grantového projektu č. 2/1105/23.

prof. PhDr. Ondrej Mészáros, CSc.
 Katedra maďarského jazyka a literatúry FiF UK
 Gondova 2
 818 01 Bratislava
 SR